

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

бакалавра

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: **Український повстанський рух на півдні України
(1918 -1922 рр.)**

«Ukrainian rebellion movement in Southern part of Ukraine in 1918-1922»

Виконав: студент денної форми навчання
напряму підготовки 6.020302 Історія
Мурижніков Максим Владиславович

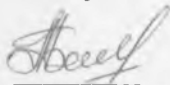
Керівник к.і.н., доц. Полторак В.М.

Рецензент к.і.н., доц. Мілевич С.В.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ 10 від 17.05. 2017 р.

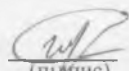
Захищено на засіданні ЕК № 2
протокол № 19 від 15.06. 2017 р.
Оцінка Відмінно / А / 92
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

(підпис)

Бачинська А.О.
(прізвище, ініціали)

Голова ЕК

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

ш/к 429781

Одеса - 2017

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія та джерела	9
1.1. Історіографія чи пропаганда?.....	9
1.2. Джерела.....	17
1.3. Термінологія та методологія.....	21
Розділ 2. Причини та передумови – історичне тло	26
2.1. Передумови виникнення.....	26
2.2. Соціальна база.....	29
2.3. Національний фактор.....	34
2.4. Виникнення перших структур.....	37
Розділ 3. Розгортання та становлення повстанського руху.....	40
3.1. Соціальна політика окупаційних режимів.....	40
3.2. Реакція на зовнішні впливи – повстання.....	45
3.3. Організаційні питання в діяльності повстанських з'єднань	49
Розділ 4. Зовнішні чинники впливу на повстанський рух.....	61
4.1. Зовнішньополітична ситуація	61
4.2. Координація дій з урядом.....	65
4.3. Політика окупаційних структур по ліквідації повстанського руху..	69
Висновки.....	79
Список джерел та літератури.....	82

ВСТУП

Актуальність теми. Наукова актуальність. Вона обумовлена необхідністю об'єктивного вивчення історії України. Висвітлення подій Української революції потребує неупередженого погляду на події. Необхідний перегляд закоренілих штамів, що склались в радянський період і слугували не стільки історичній науці, скільки практично-політичним цілям. Має відбутись трансформація поглядів від визначень на кшталт «куркульський бандитизм», «внутрішня контрреволюція», «петлюрівщина» до спокійного, емоційно виваженого, усестороннього погляду на дане історичне явище із залученням якомога більшої кількості джерел, висвітлення його негативних та позитивних сторін. Водночас постає необхідність більш детального вивчення нез'ясованих деталей, які неминуче мають виникнути при однобічному розгляді історичного явища. Варто віддати належне радянській науці у висвітленні соціально-економічної сторони такого явища, як повстанський рух – соціальний склад, мета, національні орієнтири були розкриті в повній мірі. Водночас їх практична діяльність залишається малодослідженою і в працях сучасних істориків: аналіз структури, форм боротьби, основних операцій, генезису розвитку, принципи комплектування та забезпечення, відносини з основними суб'єктами протистояння згадується побіжно, виноситься на другий план.

Суспільна актуальність. Історичний досвід даної епохи має і практичне значення одразу по декільком причинам. Залежить від кута зору на описані події. Перший аспект: загроза внутрішнього конфлікту, сепаратизму ставить на порядок денний створення системи територіальної оборони, адже повстанські з'єднання діяли саме за принципом народного ополчення, коли основна маса бійців швидко долучалась до повстанців у випадку зовнішньої загрози, займаючись повсякденними заняттями в мирний час. Другий аспект: існує необхідність повернення під контроль України територій, на яких де-факто українська влада ніяк не представлена, одним із способів звільнення території від окупації може бути організація повстанського руху. Третій аспект: відносно новий антипартизанський, контртерористичний та протиповстанський характер

війн сучасності потребує знаходження шляхів їх вирішення, без проведення історичних аналогій в даному випадку не обійтись, тут і знадобиться досвід боротьби радянських силових структур із українським повстанським рухом – тобто має місце зворотній погляд на події. Четвертий аспект: між повстанськими формуваннями та кримінальними структурами проходить тонка межа, тому проведення оперативно-розшукових дій, робота зі свідками та безпосередня ліквідація таких груп дуже схожі, а відтак перед нами відкривається цінний досвід для правоохоронних органів. П'ятий аспект: відкидаючи наразі питання про законність існування, варто сказати, що потужні іррегулярні військові формування, які існують в нашій державі, проходять такий самий шлях, що проходили повстанські з'єднання за часів Української революції. Варто врахувати досвід відносин керівництва УНР із даними організаціями, аби не повторювати помилок минулого, потрібно виробити механізми взаємовідносин таких організацій із владою, зокрема шляхом їх структуризації та вливання до складу формальних структур.

Мета роботи: дослідити історію організованих проявів національно орієнтованого селянського повстанського руху на Півдні України.

Мета досягається шляхом вирішення наступних завдань:

- опрацювання джерел та бібліографії;
- дослідження генезису повстанського руху, етапи становлення;
- вивчення біографій основних діячів, організаторів;
- аналіз тактики, огляд основних операцій, які проводились повстанськими формуваннями;
- з'ясування організаційної структури частин та з'єднань, принципів їх комплектування, забезпечення, мобілізаційних заходів;
- визначити роль соціального та національного аспектів у діяльності повстанців;
- розкрити форми відносин із державними установами, причини конфліктів;

- розглянути роль зовнішніх факторів на повстанський рух, методи боротьби із ним, причини його згортання.

Об'єктом дослідження є українське селянство, яке приймало участь в революційних подіях. **Предметом** дослідження є реакція селянства на політику влади, яка безпосередньо виливалась в участь у збройному спротиві, тобто повстанський рух.

Хронологічні рамки: 1918-1922 роки. Нижня межа обумовлена розгортання потужного повстанського руху проти німецько-австрійської окупації та фіскальної політики Гетьманату. Верхня межа пояснюється впровадженням радянською владою нової економічної політики, після введення якої селянство остаточно відвернулось від повстанського руху, який через це майже повністю припинився. Водночас в тексті роботи є відступи як у бік більш раннього так і у бік пізнішого часу, з огляду на те, що розглядаються причини і наслідки даного явища.

Територіальні межі: Станом на адміністративний поділ 1917 року: Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Балтський повіт Подільської губернії – тобто Південна Україна. Такі територіальні межі обумовлені ідентичними природними умовами, а відтак схожістю у формах ведення боротьби, що відрізнялись від інших регіонів. В контексті воєнно-політичних подій, що тривали в 1917-1922 роках, Південь України складає єдиний театр воєнних дій, повстанський рух активно розгортався через політику тієї чи іншої влади, що оволодівала даним регіоном, тому причини виникнення повстанського руху в різних місцях цього регіону є однаковими. Таким чином, природні фактори і зовнішня ситуація є визначальною при визначенні територіальних меж.

Методика. В роботі застосовано і загальнонаукові, і спеціально-історичні методи. Метод індукції дав змогу визначити на окремих прикладах діяльності повстанців загальний характер їх активності. Метод аналогії допоміг визначити спільність в існуванні повстанських угруповань. За допомогою історико-генетичного методу в роботі прослідковано зародження, розгортання та занепад

повстанського руху. Історико-порівняльний метод посприяв у визначенні спільних та відмінних рис у діяльності та активності різноманітних формувань. Застосування статистичного методу дало можливість підрахувати кількість повстанців в той чи інший період часу, коливання кількості повстанців та їх активності за порами року. Використаний біографічний метод допоміг проаналізувати постаті керівників. Метод узагальнення дав змогу виробити висновки.

Джерельна база та історіографія. В роботі використано значний масив джерел та літератури.

а) Джерельна база. Документальні джерела з історії повстанського руху зберігаються в центральних, галузевих і обласних архівах. Зокрема Державний архів Одеської області містить фонди Ф. П1 («Балтський повітовий комітет КП(б)У (1920-1923 рр.)»), Ф. ПЗ («Одеський губернський комітет КП(б)У (1920-1924 рр.)»), Ф.Р-107 («Одеське губернське управління радянської робітничо-селянської міліції та карного розшуку (1920-1925 рр. Це матеріали губернської та повітових нарад по боротьбі з бандитизмом, матеріали Надзвичайної комісії, органів міліції тощо. Оpubліковані документальні джерела містяться в численних археографічних роботах – збірках документів, що попри те що присвячені ювілейним датам в радянській історії і підбір документів в них є вибіркоvim, всеодно містять значний масив інформації. Документальні джерела дають змогу отримати кількісні дані, підвести статистику активності, підрахувати кількість збройних виступів. Мемуарні джерела з історії повстанського руху також наявні. Це спогади організаторів та діячів – Ю. Пестушка, Ю. Тютюнника, спогади рядових членів, таких як Ф. Мелешко. Цінна інформація міститься і в мемуарах радянських воєначальників та функціонерів – це спогади Какуріна, Ейдемана, Вацетіса, Антонова-Овієнка та інших, численні спогади рядових бійців з радянського боку містяться в збірці «Летопись Революции», «Героическое подполье» та ін. Не залишили поза увагою діяльність повстанців і керманичі «білого» руху – це насамперед спогади А. Денікіна, П. Врангеля, Я. Слащова, М. Шиллінга, щоденник М.

Дроздовського. Мемуарні джерела на відміну від «сухої» інформації з документів, містять «живий» матеріал, дають зрозуміти стан учасників, з'ясувати їхню точку зору на події, відчутти атмосферу часу. Більш детальний аналіз джерел та літератури представлений у I розділі.

б) Історіографію можна розділити за хронологічним принципом на 3 періоди. Перший етап - 1920-1930-ті роки, коли формуються перші підходи до описання повстанського руху, визначні роботи писали активні учасники подій, з опорою на документальні джерела. Репресії 1930-их років торкнулись в значній мірі очевидців та спеціалістів в цій області, тому період з 1930-их і до 1990-их років є другим етапом і відзначений суто науковою роботою фахівців в галузі історії. З 1991 року починається третій етап у висвітленні повстанського руху, що характеризується переглядом, доповненням, зміною акцентів у вивченні повстанського руху.

Робота складається з чотирьох розділів. Перший розділ «Історіографія та джерела». В ньому подається огляд літератури по історії повстанського руху, напрямки історіографії, відмінності в поглядах. Розглянуті і різноманітні джерела, що включаються спогади, документи, щоденники. Окрім того визначено роль пропаганди в історичних працях. Окремо висвітлено питання термінології, доречності назв, що застосовувались на позначення повстанського руху. Другий розділ «Причини та передумови – історичне тло» містить в собі характеристику подій на постімперському просторі, загальноукраїнських та півдня України, через які склались сприятливі умови для розгортання повстанського руху. Наявна інформація про соціальну базу, які верстви населення брали участь та складали більшість. Визначена роль національного фактору в подіях, поняття «свій-чужий», вплив національних стереотипів. Описано зачатки перших структур, організації, які стали попередниками повстанських з'єднань. Третій розділ «Розгортання та становлення повстанського руху» містить інформацію про аграрну та соціальну політику тієї чи іншої влади, під контролем якої знаходився регіон у визначений хронологічний період. Реакцією на політику влади і став повстанський рух,

тому в розділі міститься інформація про бойову активність. Оскільки політика окупаційних режимів відрізнялась одна від одної, то і розгляд воєнних дій проти кожного з них поданий окремо. Ведення широкомасштабних воєнних дій неможливе без активної організаційної діяльності, тому розділ містить інформацію і про організацію, структуру, порядок комплектування та забезпечення, тактику повстанців. Четвертий розділ «Зовнішні чинники впливу на повстанський рух» містить інформацію про зовнішньополітичну ситуацію, тобто вплив міжнародних відносин, укладання міждержавних договорів на згортання повстанського руху. Розкрито координацію зусиль із державними структурами, форми, якими здійснювалось управління, підтримання контактів із центром та між собою. Розглянуто форми боротьби із повстанцями: безпосередньо військовий шлях, репресії, амністії, зміну соціальної політики на селі.

В роботі використано 144 одиниць джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

За більше ніж 90 років з моменту затухання повстанського руху була написана значна кількість праць з його історії. Радянська історіографія висвітлювала події досить однобічно, ярко виражене соціальне замовлення. Інтерес в написанні таких робіт в радянську епоху мав не лише науковий, але і практичний, необхідно було продовжувати обґрунтування правильності політики більшовиків на тому історичному етапі. З іншого боку, не варто гіперболізувати критицизм по відношенню до цього періоду історичних пошуків. Дослідники знаходились в умовах однопартійної диктатури і не мали змоги писати все, що вони думають. До того ж обмеженою була джерельна база – тобто відсутня змога порівняти думки всіх учасників конфлікту. Дослідники сприймали емоційно забарвлену інформацію преси і документів тих років і переносили її на сторінки своїх робіт. Узагальнений та однобічний характер притаманний будь-яким роботам на етапі становлення історіографії, коли неможливість всебічного вивчення процесу призводить до спрямування історика в тому напрямку, де наявна хоч якась інформація.

Сучасний період історіографії характеризується залученням до обігу значної кількості невідомих раніше документів, спогадів, робіт діячів еміграції. З темряви виникають імена десятків і сотень повстанців, організаторів, підпільників, зв'язківців, які до того часу не були відомі широкому загалу людей. Деталізація досліджень наразі знаходиться на рівні вивчення окремих постатей або окремих повстанських формувань, їх заснування, злету і занепаду. Завдяки таким роботам можна без перебільшення поринути в ту епоху. Має місце критика радянського періоду історіографії. Не завжди вона є доречною (з вище зазначених причин). Виходячи з тріади «теза-антитеза-синтез», автор припускає, що в подальшому відбудеться співставлення певних ознак радянського і сучасного періодів в історіографії. Історики нового покоління, переосмислюючи перший і другий етапи, вироблять синтезований підхід до історії названих подій.

Документальні джерела з історії повстанського руху від безпосередніх учасників представлені у невеликій кількості, пояснюється це небезпекою, на яку наражались би повстанці. Будь-який документ ставав би доказом в руках співробітників поліції або спецслужб. Проте документи протилежної сторони представлені як раз досить широко, що дає змогу вивчати по ним історію повстанства. Мемуарні джерела також є цінним джерелом. Очевидці та учасники описують події в тій суб'єктивній мірі, в якій вони їх бачили. Представник будь-якої сторони конфлікту вважає себе безперечно правим, а противника – безперечно неправим. Співставлення таких робіт дає можливість зрозуміти всю суперечливість життя в той період. Аналіз звернень, агіток, пропагандистських листівок показує досліднику напругу емоцій революційного часу, дає змогу зрозуміти наскільки розум був затьмарений обіцянками і воєнною риторикою тієї епохи.

Питання термінології відіграє важливе значення для об'єктивного висвітлення подій. Автор доходить висновку, що найбільш прийнятним є застосування терміну «повстанський рух» по відношенню до всього періоду існування цього явища. Словосполучення «партизанський рух» є доцільним застосовувати під час боротьби проти іноземних окупантів. Але тут виникає проблема, оскільки німці знаходились на території України за запрошенням УНР, а Червона Армія формально допомагала Українській Соціалістичній Радянській Республіці. Досліджуючи конкретні бойові зіткнення із частинами іноземних армій, а не боротьби проти державних інституцій в цілому, застосування даного терміну є прийнятним. Терміни на кшталт «бандитизм», «куркулівство», «буржуазний націоналізм», «петлюрівщина», «внутрішня контрреволюція», «отаманщина» автор відкидає не тому, що вони не відповідають дійсності – доля істини в цих термінах є, а тому що це фразеологія воєнного часу, її застосування носило практичний характер, своїх супротивників необхідно було змальовувати в негативних тонах аби привернути прихильність населення на свій бік. Сьогодні же, претендуючи на

об'єктивність та неупередженість, автори мають дотримуватись нейтральної термінології.

Передумовами до існування повстанського руху стали події 1917-1918 року. Розпад однієї країни та становлення іншої супроводжувався зростанням громадської активності населення. Із мільйонів українців виділився значний прошарок, який взяв участь у революційних подіях. Проходила українізація армії та флоту. Утворювались перші міліційні структури, які стали попередниками повстанських формувань. Головною причиною незадоволення населення стала невважена аграрна політика режимів, які володіли територією України. Реквізиції, високі податки і просто насильство – головні збудники селянського невдоволення. Реакція була відповідною – на теренах півдня України сформувались потужні з'єднання армійського типу, які не поступались в могутності фронтовим частинам. Роль повстанського руху в ході військово-політичних подій в 1918-1920 роках переоцінити важко. Саме повстання стали причиною програшу весняної кампанії 1919 року більшовиками і осінньої цього ж року – білогвардійцями. Потужна селянська стихія змітала все на своєму шляху: руйнувала шляхи сполучення, паралізувала діяльність органів влади. Не останньою в існуванні повстанського руху була роль національного фактору. Сплеск емоцій посприяв погіршенню відносин між жителями багатонаціонального краю. Нерідкими були єврейські погроми та переслідування за національною ознакою.

Непродумана аграрна політика режимів призвела до розповсюдження території півдня України потужного повстанського руху. В 1918-1922 роках на території України діяли угруповання Заболотного, Кошового, Степового.

A large, stylized handwritten signature or mark, possibly a name, written in dark ink. It features a prominent loop at the top and a long, sweeping tail that extends downwards and to the right.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ДЖЕРЕЛА

Опубліковані джерела

Архівні джерела

1. Державний архів Одеської області. — Ф.П-3(Одесский губернский комитет КП(б)У). — Оп.1. — Спр.207(Сводки и обзоры губернской чрезвычайной комиссии о борьбе с бандитизмом, (24 апреля — 30 декабря 1921г.)). — 100 арк.

Документи

1. Гражданская война на Екатеринославщине (Февраль 1918-1920 гг.): Документы и материалы / [Вступ. статья К.И. Познякова]; Парт. архив Днепропетр. обкома КП Украины. Днепропетр. обл. гос. архив. — Днепропетровск: Промінь, 1968. — 357 с.
2. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1967. — Том 1. Кн.1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / Под ред. проф. И. К. Рыбалки. — 874 с.
3. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1967. - Том 1. Кн.2. Борьба рабочих и крестьян за освобождение Украины от интервентов Антанты и деникинцев. Ноябрь 1918 — апрель 1919 / Под ред. члена-корреспондента АН УССР Н. И. Супруненко, проф. М. А. Рубача. — 490 с.
4. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1967. - Том 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. — февраль 1920 г. / под ред. проф. С. М. Короливского. — 918 с.
5. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1967. - Том 3. Крах белопольской интервенции. Разгром

- украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля. Март — ноябрь 1920 г. / Под ред. доц. Н. К. Колесника.— 910 с.
7. Грамота до всього українського народу [Електронний ресурс] // Державний Вістник. — 1918, 16 травня. — №1. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18>
 8. ВЧК/ГПУ: документи и материалы / Сост. Фельштинский Ю. - М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995 . - 272 с.
 9. Документы по истории гражданской войны в СССР. Том I. Первый этап гражданской войны. / Под ред. И. Минца, Е. Городецкого. — М.: Политиздат, 1941. - 546 с.
 10. Победа Советской власти на Херсонщине (1917-1920 гг.): Сборник документов и материалов. - Херсон, 1957. - 250 с.
 11. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.: -Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2006. - 1000 с.
 2. Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. Март 1918 - декабрь 1920 . - Николаев, 1962 . - 406 с.
 3. Раковский Х. Долой махновщину. Статьи - Харьков: Издание Политотдела Югзапфронта, 1920. — 31 с.
 4. Перший універсал Української Центральної ради, 10 червня 1917 р. [Електронний ресурс] // ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 5-8. Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/Перший_Універсал_Української_Центральної_Ради
 5. Постановление Временного Правительства Об отмене вероисповедных и национальных ограничений 22 марта 1917 года [Електронний ресурс] // Сайт конституции Российской Федерации. Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5413/>

16. Третій універсал Української Центральної ради, 7 листопада 1917 р. [Електронний ресурс] // ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 4, арк. 9. Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html>
17. Четвертий універсал Української Центральної ради, 9 січня 1918 р. [Електронний ресурс] // ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 2, спр. 2, арк. 2-6. Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-4.html>

Мемуари та спогади

18. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. - Том 1. - М.: Высший военный редакционный совет, 1924. - 271 с.;
19. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. - Том 2. - М.-Л.: Госиздат : Отдел военной литературы, 1928. - 298 с.;
20. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. - Том 3. - М.-Л.: Госвоениздат, 1932. - 350 с.
21. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне: в 4 т. - Том 4. - М.-Л.: Госвоениздат, 1933. - 343 с.
22. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции. – 1924. – №1.- С.5-75
23. Врангель П.Н. Воспоминания Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920г.) Часть II [Текст] / П. Врангель. – М. : ТЕРРА, 1992. – 474 с.
24. Греков О. Спогади військового міністра УНР генерала Грекова / Публ. Я. Тинченка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2004. - № 1/2 (22/23). - С. 121-209.
25. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т.1. Крушение власти и армии (Февраль — сентябрь 1917 г.). Вып.2. Париж, Издательство Поволоцкого. — 1921.
26. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т.2. Борьба генерала Корнилова (Август 1917 г. — апрель 1918 г.). — J. Povolozky-Editeurs. Paris, — 1922.
27. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. [Текст] / А.И. Деникин — Мн.: Харвест, 2002. — 464 с.

28. Дроздовский М. Г. Дневник. - Берлин: Отто Кирхнер и Ко, 1923. - 187 с.
29. Дьячишин И. К. О революционных событиях в районе Балтского уезда в 1918-1919 гг. // Из истории борьбы за власть Советов в Молдавии (1918-1920 гг.) / Сборник воспоминаний участников гражданской войны. - Кишинёв : Картя Молдовеняскэ, 1964. - С.96-112
30. Мелешко Ф. Південно-Східня група Дієвої армії УНР та її командир отаман Янів // Вісті Комбатанта – 1970. – Ч. 3-4. – С 60-71; Ч. 5. – С 7-11; Ч. 6. – С. 9-11; 1971. – Ч. 1. – С 21–26.
31. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 - 1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. - К.: Темпора, 2007. - 608 с.
32. Решетников Д.П. К десятилетнему юбилею 45-й дивизии [Текст] / Д.П. Решетников // Из истории борьбы за власть Советов в Молдавии (1918-1920 гг.) / Сборник воспоминаний участников гражданской войны. - Кишинёв : Картя Молдовеняскэ, 1964. - С.263-268
33. Степовий Ю.В. В херсонських степах - Видавництво "Культура" Мюнхен, 1947. - 127 с.
34. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; – Філадельфія, 1995. – 493 с.
35. Слащов Я. А. Операции белых, Петлюры и Махно на южной Украине в последней четверти 1919 года // Военный вестник. 1922. - № 9 — 10. - С.38-43
36. Слащов-Крымский, Я.А. Белый Крым, 1920 / Я.А. Слащов-Крымский, — М. : Вече, 2013. — 304 с .
37. Тютюник Ю. З поляками проти Вкраїни [Текст] / Ю. Тютюник ; передмов. і примітки М. Любченко. - Репр. відтворення вид. 1924 р. - [К.] : [Україна], [1990]. - 103 с.

ЛІТЕРАТУРА

38. Архірейський Д. В. Діяльність воєнних нарад України в 1920 - 1924 роках (на матеріалах південних губерній) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Д. В. Архірейський; Запоріж. держ. ун-т. - Запоріжжя, 2000. - 16 с.

39. Бавико О. Оформлення політичної опозиції гетьманському уряду П. Скоропадського та основні форми її діяльності / О Бавико // Наукові записки / ред. кол. Ю.А.Левенець та ін. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 183-201.
40. Бандитизм (Ст. 257) [Електронний ресурс] // Кримінальний кодекс України. Редакція від 23.03.2017. Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1495035624921580>
41. Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала. - М.: Наука, 1986. - 240 с.
42. Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 роках : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергій Михайлович Боган . – Одеса : 2003 . – 20 с.
43. Боган С. Повстанці Одещини і Придністров'я : [історичний нарис]/ С.М. Боган. – К. : Зелений пес, 2013. – 176 с.
44. Боган С. Чорноморське повстанське козацьке військо у боротьбі за Українську державність у 1920-1922 роках // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - Київ, 2001. – Т.6. – С. 355-362.
45. Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний Устрій, соціально-економічна і національна політика // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. : збірник наукових праць. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — В. 5. —С.115-144
46. Бойко О.Д. Вільне козацтво [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vilne_kozatstvo (останній перегляд: 17.05.2017)
47. Бондаренко В. Відродження козацтва на Південному Заході України (1917-1918 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип.XVIII.- Запоріжжя.: Просвіта, 2004. – С.117-122

48. Бондаренко В. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917 - 1918 pp.) : автореф. дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Григорович Бондаренко; В.о. Запоріж. нац. ун-т.— Запоріжжя : [Б.в.], 2006.— 20 с.
49. Буравченков А.О. Збройні сили півдня Росії (ЗСПР) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Zbroyni_syly_pivdnya_Rosii (останній перегляд: 17.05.2017)
50. В. Голіченко Вартові революції. - К.: Наукова думка, 1966. - 164 с.
51. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х pp. як засіб боротьби проти повстанського руху / В. Василенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2011. — № 1 (36). — С. 89-155.
52. Василенко В. Південна група військ УНР у підготовці антибільшовицького повстання в Україні (1921 р.) [Текст] / В.Василенко // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ № 2 (37) 2011 р. / Харків: Права людини, 2011. — С.94-125
53. Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) / В. Василенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 138-196.
54. Верига В. Листопадовий рейд [Текст] / В. Верига. - К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1995.
55. Верстюк В. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы / В. Ф. Верстюк // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории : сборник научных трудов / отв. ред. Ю. Ю. Кондуфор ; АН Украинской ССР, Отд-ние литературы, языка и искусствоведения . — Киев : Наукова думка, 1991 . — С. 102-172
56. Вінцковський Т. С. Формування та діяльність органів місцевої влади першої УНР на півдні України : дис. докт. іст. наук : 07.00.01 / Вінцковський Тарас Степанович — Одеса, 2016. — 415 с.
57. Ганжа О. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 pp.). — К., 2000. — 208 с.

58. Героическое подполье: в тылу деникинской армии: воспоминания / Ред. О. Петровская, А. Седина . - Политиздат, 1975. - 415с.
59. Голишков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917— 1925 гг.). - М., Политиздат, 1975. - 703с.
60. Голіченко В. Вартові революції. Короткий нарис з історії чекістських органів України від часу їх утворення до 1922 р. — К.: Політвидав України, 1966. — 163 с.
61. Гончар М. Селянський повстанський рух на Півдні України. - К.-Херсон: Просвіта, 2007. - 41 с.
62. Горак В. "Універсал" отамана Григор'єва як ідейно-теоретична платформа григор'євського повстанського руху. Джерелознавчий і історіографічний аспекти / В. Горак // Історіографічні дослідження в Україні. - 2013. - Вип. 23. - С. 317-334.
63. Горак В. С. Григор'євський повстанський рух у контексті громадянської війни на Півдні України в 1918–1919 роках. – К., 2013. – 452 с.
64. Горак В.С. Григор'єва повстання 1919 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Grygoreva_povstannya_1919 (останній перегляд: 17.05.2017)
65. Горак В.С. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії / В.С. Горак // Український історичний журнал. — 2013. — № 2. — С. 154-177.
66. Гриневич Л.В. Ейдеман Роберт Петрович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Eydeman_R (останній перегляд: 17.05.2017)
67. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. 2-е видання. - Київ, 2000. - 249 с.

8. Гуща К.О. Підходи до розуміння права власності на землю у радянському законодавстві та у законах сучасної української держави // Вісник ХДУ. Серія "Юридичні науки", 2014. - Вип.6. Том.1 - С.149-151
9. Дутчак В.В. Національне питання та національний рух у контексті подій 1917-1921 рр. на Катеринославщині та Херсонщині (Частина 2) / В. В. Дутчак // Гріні : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. - 2010. - № 3. - С. 22-25
10. Егоров А. Гражданская война в России: Разгром Деникина. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 640 с.
11. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів; Харків: «Видавництво Сага», 2007. — 244 с.
12. Зінкевич Р. Д. Український військовий рух в умовах загострення політичної конфронтації у Росії восени 1917 року / Р. Д. Зінкевич // Військово-науковий вісник. - 2014. - Вип. 22. - С. 117-134.
13. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг. [Текст] : Сборник документов / Сост. А.К.Гончаров, И.А.Дорошенко, М.А.Кизичев, Н.Н.Павлович. — М. : Госполитиздат, 1958. — 512 с.
14. Іващенко В. Фіскальна політика австро-німецької адміністрації в українському селі (лютий - квітень 1918 р.) / В. Іващенко // Гуржіївські історичні читання [Текст] : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. - Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2009. - С.329-333
15. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — 959 с.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — 765 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. — 772 с.
18. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. — 911 с.

79. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971 — 956 с.
80. Какурин Н. Е. Гражданская война. 1918–1921 / Н. Е. Какурин, И. И. Вацетис; Под ред. А. С. Бубнова и др. — СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2002. — 672 с.
81. Какурин Н., Эйдеман Р. Гражданская война на Украине . - Харьков. - 1928
82. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. Том 1. 1917-1918 годы - 2-е изд., уточн. — М.: Политиздат, 1990. — 272 с.
83. Коваль Р. М. Повернення отаманів Гайдамацького краю. - К.: Діокор, 2001. - 288с.
84. Коваль Р. Багрянні жнива Української революції . - Видання друге, виправлене, доповнене - К.: Діокор, 2005. - 428 с.
85. Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206. - К.: 2007. — 72 с.
86. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю : 33 біографії / Роман Коваль; Ред. Григорій Гребенюк.— К. : Правда Ярославичів, 1998.— 616 с.
87. Ковальчук М. Боротьба повстанської армії Нестора Махна проти білогвардійських військ генерала Антона Денікіна в листопаді-грудні 1919 р. [Текст] / М. Ковальчук // Мандрівець. - 2010. - № 6. - С. 24-32
88. Ковальчук М. Українізація на південно-західному фронті російської армії (травень-листопад 1917 р.) // Військово-історичний альманах. — 2007. — 2007. — № 2. — С. 45-86.
89. Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство) / Пер. К. Сенік. — Х.: Державне видавництво України, 1927. — 148 с.
90. Котляр Ю. В. Врадіївська Хліборобська республіка [Текст] / Ю. В. Котляр // Чорноморський літопис. — Миколаїв, 2012. — Вип. 5. — С. 50-53.
91. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925): [монографія]. — Миколаїв-Одеса: ТОВ ВіД, 2003. — 196 с.
92. Котляр Ю. В. Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 — на початку 1920 рр. (на матеріалах Півдня України) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Котляр Юрій Вадимович — Одеса, 1998. — 166 с.

93. Котляр Ю. Виступи представників національних меншин в типології селянського повстанського руху на Півдні України / Ю. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 17. — С. 199-207.
94. Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. ХХ ст. / Ю. Котляр // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 13. — С. 183-201.
95. Котляр Ю.В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення): Монографія. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — Історична бібліотека ЧДУ. — Кн. 3. — 92 с.
96. Котляр Ю.В. Отаман Лихо в історії повстанської боротьби на Миколаївщині <http://conference.nuos.edu.ua/catalog/lectureDetail.jsessionid=2a9eebbd406803da74aedb9b3bcd?lectureId=16671&conferenceId=12058&isProjectorView=false>
97. Котляр Ю.В., Білоконь І.В. Ю.Тютюнник в українському повстанському русі та Миколаївщина // Реабілітовані історією. Миколаївська область. — Кн.5. — Київ — Миколаїв: Світогляд, 2010. — С. 7-32
98. Котов Н. Тактика крестьянских восстаний // Гражданская война. М., «Военный вестник», 1928. Т. 2. Военное искусство красной армии. - С.281-305
99. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упорядкування, покажчики Б. Якимовича. — 4-те, змін. і доповн. — Львів : «Світ», 1992. — 713 с.
100. Кульчицький С.В. Нова економічна політика [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nova_ek_p_NEP (останній перегляд: 17.05.2017)
101. Кучер В. Військова та громадсько-політична діяльність Ю. Тютюнника (1914-1930 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валерій Васильович Кучер . — Переяслав-Хмельницький : Б.в., 2013 . — 18 с.

102. Кучер В. Партизансько-Повстанський штаб як центр протибільшовицького руху опору на Україні 1921 року [Текст] / В. Кучер // «Воєнна Історія» . – Вип. №1(55) . – К.: ЛА «Піраміда», 2011. – С.37-50
103. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. [Текст] / О. О. Кучер. – Харків : Видавництво Харківського університету, 1971 . – 171 с.
104. Лекар А.М. Боротьба за владу в Подільській губернії в добу гетьманату П. Скоропадського [Текст] / А.М.Лекар // «Записки історичного факультету» 23 випуск : наук.-істор. Видання / Колектив авторів – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2012. – С. 159 – 185.
105. Лисенко А. Військова та політична діяльність отамана Н.Я.Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. / А.А. Лисенко // Український історичний журнал. — 2009. — № 6. — С. 63-80.
106. Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине - М.: Госполитиздат, 1954. — 655 с.
107. Лупандін О.І. Брестський мирний договір з державами Четвертного союзу 9 лютого 1918 р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Brestskyj_myrnyj_9_1918 (останній перегляд: 17.05.2017)
108. Лупандін О.І. Брестський мирний договір РСФРР з державами Четвертного союзу 3 березня 1918 Р. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Brestskyj_myrnyj_3_1918 (останній перегляд: 17.05.2017)
109. Митрофаненко Ю.Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині (1918-1940-і рр.) // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім.

- І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2013. – Збірник 18. – С.84-96
110. Михайленко П.П. Из истории милиции Советской Украины [Текст] / Ю. В. Александров [и др.] ; ред. П. П. Михайленко. - К. :1965. - 400 с.
 111. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920 - 1921 рр. Справа "Петлюрівські отамани" : анот. покажч. / упоряд.: В. М. Василенко, В. М. Даниленко; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, СБ України, Галуз. держ. архів. - К., 2011. - 223 с.
 112. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Нестеров ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2001. — 19 с.
 113. Пархоменко В.А. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату у Миколаєві (1917-1918) // Воєнна історія. — 2004. — № 1-3. — С. 18-27
 114. Петриченко К. Феномен українського повстанства (березень 1917 - серпень 1919 рр.) / К. Петриченко. // Наукові записки [Текст] : Вип. 39 / Ін-т політичних і етнонаціональних дослідж. ім. І. Ф. Кураса. - К. : Видавництво ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. - С.199-209
 115. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року : іст. нариси / Р. Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. - К., 2011. - 336 с.
 116. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Пиріг Р.Я. // Український історичний журнал. - 2006. - № 3. - С. 68-84.
 117. Плазова Т. Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920-1921 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : 20.02.22 / Тетяна Іванівна Плазова; В.о. Нац. ун-т "Львівська політехніка".— Львів : [Б.в.], 2005.— 20 с.
 118. Повстання [Електронний ресурс] // Словник української мови: в 11 томах. — Том 6, 1975. — С. 694 Режим доступу: sum.in.ua/s/povstannja

119. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 390–397.
120. Подполье [Електронний ресурс] // Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 4-е изд., доп. – Москва : Азбуковник, 2000. – 940 с. Режим доступа: <http://ozhegov.info/slovar/?q=подполье> (останній перегляд: 17.05.2017)
121. Поликарпов В. В. Русская военно-промышленная политика, 1914-1917: государственные задачи и частные интересы / Владимир Поликарпов. — М.: Центрполиграф, 2015. — 281 с.
122. Полтава Л. Повстанці на півдні України в 1920-1921 роках [Електронний ресурс] / Л. Полтава // "Вісті Комбатанта".- 1967.- № 3 Режим доступа: http://chornoshlychnyk.io.ua/s84305/povstanci_na_pivdni_ukraeni_v_1920-21_rokah (18.05.2017)
123. Репецкий В. М. Сторони та учасники міжнародного конфлікту [Електронний ресурс] // Міжнародне публічне право: підручник / В. М. Репецкий, В. М. Лисик, М. М. Микієвич, А. О. Андрусевич, О. В. Буткевич; ред.: В. М. Репецкий; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. - 2-ге вид., стер. - К. : Знання, 2012. - 437 с. Режим доступа: http://pidruchniki.com/1939082546769/pravo/storoni_uchasniki_zbroynogo_konflikt
ц
124. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.). Анотований покажчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ // упоряд. В.М. Василенко. — Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. — 232 с.
125. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование — Харьков: Фолио; М: ООО «Издательство АСТ», 2000. — 368 с.
126. Советская историческая энциклопедия. - Том 10. НАХИМСОН - ПЕРГАМ. - Государственное научное издательство "Советская энциклопедия". - М, 1967.- 534 с.

127. Стегній П. Козача Рада як центральний орган керівництва повстанських сил Правобережжя УСРР у 1921-22 роках / П. Стегній // Схід. — 2012. — № 3 (117). — С. 120-123.
128. Стегній П. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921- 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Павло Анатолійович Стегній ; Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 2000. — 18 с.
129. Тимощук А.В. Анархо-коммунистические формирования Н.Махно (сентябрь 1917- август 1921 г.) [Текст] / А. В. Тимощук. - Симф. : Таврия, 1996. — 190 с.
130. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) [Текст] : Наукове видання. — К.: Темпора, 2007. — 536 с.
131. Тичина В. Деякі проблеми у вивченні історії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина // Історіографічні дослідження в Україні. - 1969. - 2. - С. 71-86.
132. Толковый словарь живого великорусского языка В.И. Даля: В 4 т. / Под ред. [и с предисл.] проф. И.А. Бодуэна де Куртенэ. — 3 изд., испр. и значит. доп. — СПб.; М.: Т-во М. О. Вольф, 1903—1909. — Т. 2: И—О. — 1905. — [2] с., 2030 стб.
133. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917-квітень 1918 рр.): наукові нариси / Т. С. Вінцовський, Є. Джумига, А. І. Мисечко ; ОНУ ім. І.І. Мечникова, Іст. ф-т, Каф. історії України . — Одеса : Фенікс, 2010 . — 153 с.
134. Чабан М. Гладченко Трифон Федорович [Електронний ресурс] // Діячі Січеславської "Просвіти" (1905-1921) : Біобібліографічний словник: Близько 670 імен / М. П. Чабан ; Наукове т-во ім. Т. Шевченка . — Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2002 . — 535 с. Режим доступу:
<http://ruthenos.org.ua/HTML/Postati/gladch.html>
135. Чоп В.М. Союз і змова: обставини підписання і розриву військово-політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919 р.) [Текст] / В.М. Чоп // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2005. — Вип. XIX. — С. 206-221

136. Шапорда В. А. Аграрна політика А. Денікіна та її вплив на становище селян Півдня України (серпень 1919 року – січень 1920 року) / В. А. Шапорда // Науково-методичний журнал «Наукові праці». – Т. 27. Вип. 14. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – С. 84–87
137. Шишко О. Г. Українізація військових частин в Одесі в червні 1917 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 127-132.
138. Шкварець В. П. Селянські повстансько-партизанські політичні утворення (формування) державного типу в Миколаївському краї / В. П. Шкварець // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. – Миколаїв : ОІППО, 2011. – С. 81-91.
139. Шкляев И. История одесской ГУБЧК, 1917 - 1922 гг. / И. Н. Шкляев ; науч. ред.: О. Б. Демин . – Одесса : Негоциант, 2002 . – 103 с.
140. Шкляев І. Діяльність ВЧК на Півдні України в період революції та громадянської війни 1917-1922 рр.: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Шкляев Ігор Миколайович. – Одеса : 1998 . – 18 с.
141. Шпак Ю. Г. Місце аграрного питання в політичній боротьбі на Півдні України у 1919 р. / Ю. Г. Шпак // Чорноморський літопис. - 2012. - Вип. 5. - С. 97-103
142. Щусь О.Й. Війна РСФРФ і УНР 1918-1919 РР. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vijna_RSFR_1918 (останній перегляд: 17.05.2017)
143. Эйдеман Р. Очаги атаманщины и бандитизма [Текст] / Роб. Эйдеман ; ред. П. Блумфельд ; У. С. С. Р. - 2-е доп. изд. - Харьков : издание Укрпура, 1921. - 32 с.
144. Янчук О. Б. Останній гайдамака Одещини / О. Б. Янчук/ . - Одеса, 2001. - 56 с.